

در باب نسخه‌های خطی و چاپ‌های اولیه‌ی تعدادی از آثار نویسندگان یونانی و رومی

۱. مقدمه

یکی از ضروریات استفاده از مکتوبات تاریخی، آگاهی از تاریخ نگارش و چندوچون نسخه‌های خطی آن آثار است. این مطلب در حوزه‌ی «نقد بیرونی» منابع است؛ یعنی بررسی زمان، مکان و دیگر مشخصات نسخه‌های خطی. اینکه این کتاب‌ها چگونه به دست ما رسیده است و آن‌ها را چه کسانی و در چه زمانی گردآورده‌اند و آیا این نسخه‌ها چه قدر به اصل نوشته‌های مؤلفان نزدیک است.

از جمله آثاری که متأسفانه در منابع فارسی کم‌تر به مسائل حول نسخه‌های خطی آن‌ها پرداخته شده، نوشته‌های نویسندگان یونانی و رومی است که از جمله مهم‌ترین منابع تاریخ ایران باستان هستند. شناخت این منابع باید در اولویت استفاده از آن‌ها قرار گیرد؛ اما نگارنده در جستجوی خود متوجه کمبود شدید در اطلاعات مربوط به این زمینه به زبان فارسی درباره‌ی نویسندگان دوره‌ی کلاسیک شد. مترجمان معدود آثار کلاسیک به زبان فارسی -جز کتابخانه‌ی تاریخی دیودور سیسیلی- به تنها چیزی که توجه نداشته‌اند، مشخصات نسخه‌هاست؛ درحالی‌که در ابتدای ترجمه‌های انگلیسی معمولاً توضیحات کاملی در باب مشخصات نسخه‌ها داده می‌شود. نگارنده -ناکام از جستجو در منابع فارسی- بر آن شد که اطلاعاتی ولو مختصر در باب نسخه‌ها از منابع غیرفارسی استخراج کند و در مقاله‌ای گردآورد.

تدوین این نوشتار، تلاش بر آن بوده است که تا حد امکان، عین سخن صاحب نظران درج گردد، تا مخاطب، با اطلاعات موجود در این حوزه آشنا شود. نظرات نگارنده و بررسی اظهارات موجود، را با قلم‌نویس وادار نشده، تماماً به‌بخش بررسی و ترجمه منتقل شده است. محرک این تحقیق، کتاب گرانقدر اشکانیان استاد ناصر پورپیرار بوده است و تلاشی است خاضعانه در جهت گسترش اندیشه‌های وی. این نوشتار -اگر قدری داشته باشد- همه به آن بزرگوار تقدیم می‌شود. هرچند مقالات قلم نیاز به چنین بررسی را مرتفع می‌سازد و خود به خود، مباحث قدمت‌شناسی رایج را بی اعتبار می‌سازد؛ اما این نوشتار به خصوص به جهت آشنایی مخاطب با نقش کلیسا و مسیحیان قرون وسطی در تدوین کتب اصطلاحاً کهن، مفید است.

۲. داده‌های تحقیق

در این پژوهش، کتاب‌های *آنا‌باسیس آریان*، *سرگذشت‌های پلوتارک*، *تاریخ طبیعی پلینی*، *تواریخ پلینیوس*، *تاریخ اسکندر کورتیوس روفوس* و *اپیتومه‌ی یوستینوس* مورد بررسی قرار گرفته و اطلاعات مربوط به نسخه‌های خطی و چاپ‌های اولیه‌ی آن‌ها در این نوشتار گردآمده است. در گزینش این آثار، عمدتاً ارتباط با دوره‌ی اسکندر و سلوکیان مدنظر بوده است. البته کتاب *تاریخ طبیعی* مستقیماً به این دوره مربوط نیست؛ اما از لحاظ جغرافیای تاریخی و توصیفات فرهنگی حائز اهمیت است. باآنکه نگارنده نهایت کوشش خود را برای دسترسی به منابع مربوط به کار برد، تنها چند اثر به زبان انگلیسی یافت که اختصاصاً درباره‌ی نسخه‌شناسی باشند. دسترسی به منابع دیگر میسر نشد و گاهی ناگزیر تنها به مقدمه‌ی مصححان اکتفا شده است؛ اگرچه مقدمه‌ی مصححان نیز حاصل پژوهش آنان و یا با رجوع به منابع اختصاصی به زبان‌های دیگر بوده و به‌تنهایی قابل‌اعتماد است. پیش از بررسی نسخه‌های خطی و چاپ‌های اولیه، کتاب‌ها و نویسندگان‌شان معرفی شده‌اند و برای این منظور، از سه کتاب منبع‌شناسی تاریخ ایران، نوشته‌ی عزیزالله بیات، محمود جعفری دهقی و محمدباقر وثوقی^۱ و دیگر منابع استفاده شده است.

۳. متن تحقیق

۳-۱. آنا‌باسیس و ایندیکای آریان

آریان^۲، نویسنده‌ی یونانی قرن دوم م. است. (جعفری دهقی ۱۳۹۱، ۹۲) وی کتاب *آنا‌باسیس* را در شرح سفرهای جنگی اسکندر مقدونی نوشت. (Easterling and Knox 2003, vol. I:703, 705) آریان یا «فلاویوس آریانوس»^۳ مورخ و فیلسوف یونانی (۱۷۵-۱۹۵ م.) در نیکومدیا^۴ پایتخت ایالت رومی بیتینیا^۵ در آسیای صغیر به دنیا آمد. (جعفری دهقی ۱۳۹۱: ۹۲) تمام آنچه ما راجع به آریان می‌دانیم، از اشارات فهرست کُتب فوتیوس^۶ است که در قرن نهم، اسقف قسطنطنیه^۷ بود؛ نیز از اشارات جزئی کمی در نوشته‌های خود آریان. او شاگرد فیلسوف معروف

---

۱. این هر سه تن، از اساتید مشهور تاریخ و فرهنگ و زبان‌های باستانی هستند. من این تذکر را صرفاً برای آسایش خاطر مخاطبان مخالف یا مردد می‌آورم؛ و الا عنوان هیچ کس، دلیل بر درستی یا نادرستی نظرات او نیست و برای نگارنده قدری ندارد.

2. Arrian
3. Constantinople
4. Nicomedia
5. Bithynia
6. Bibliotheca of Photius
7. Constantinople

رواقی، اپیکتتوس^۱ شد و پس از آن به آتن -جایی که او لقب «گزنفون^۲ کوچک» را دریافت کرد- رفت؛ به خاطر این حقیقت که او همان نسبتی را با اپیکتتوس داشت که گزنفون نسبت به سقراط. او نه تنها توسط دیگران، گزنفون نامیده می‌شد، بلکه خودش نیز خود را «کنه‌پتیکوس»^۳ و «پریپلوس»^۴ می‌نامید. در طول اقامت امپراتور هادریان^۵ در آتن (۱۲۶ م.)، آریان دوستی او را به دست آورد. او امپراتور را تا رم -جایی که شهروندی رومی دریافت کرد- همراهی کرد. فوتیوس می‌گوید، که آریان پیشه‌ای ممتاز در رم داشت، که به افسران سیاسی مختلف سپرده می‌شد. در نهایت، در دوره‌ی آنتونینوس پیوس^۶، وی به عالی‌ترین مقام کنسولی رسید. وی پیش از آن (۱۳۲ م.) توسط هادریان به حکومت کاپادوکیه منصوب شده بود. پس از به تخت نشستن مارکوس اورلیوس^۷، آریان به نیکومدیا رفت و انزوا پیشه کرد. او در همان زمان حکومت مارکوس اورلیوس درگذشت. (Arrian, 1884: 1-2)

کتاب او همان نام تاریخ مشهور گزنفون را درباره‌ی بازگشت ده هزار یونانی دارد. (جعفری دهقی، ۱۳۹۱: ۹۳) و منبع اصلی که وی روایات خود را از طریق آن به دست آورده، تواریخ نوشته‌شده توسط بطلمیوس پسر لاگوس^۸ و آریستوبولوس^۹ است؛ که هردوی آن‌ها از آن‌ها افسران ارتش اسکندر بودند. منابع دیگری که آریان خودش می‌گوید، عبارت‌اند از: اراتوستن^{۱۰}، مگاستنس^{۱۱}، نثارخوس^{۱۲}، آریستوس^{۱۳}، و آسکلپیداس^{۱۴}. او همچنین از نامه‌های اسکندر استفاده نموده و پنج بار به آن‌ها اشاره کرده است. علی‌رغم اینکه تنها یکی از آن موارد، عیناً نقل قول از نویسنده است. آخرین منبعی که آریان به آن اشاره کرده است، دفاتر یادداشت سلطنتی نگهداری شده توسط اومنس کاردیایی^{۱۵}، دبیر خصوصی فیلیپ و همچنین اسکندر، و همچنین دیودوتوس^{۱۶} مورخ اریتره‌ای^۱ است. این مورد،

1. Epictetus

2. Xenophon

۳. Κωνηγετικός: شکارگر؛ یکی از القاب گزنفون. (Liddell and Scott 1883: 859)

۴. Περίπλους: دریانورد. (Ibid: 1195)

۵. Hadrian. امپراتور روم از سال ۱۱۷ تا ۱۳۸ م. (Hadrian 2013)

۶. Antoninus Pius. امپراتور روم از سال ۱۳۸ تا ۱۶۱ م. (Antoninus Pius 2013)

۷. Marcus Aurelius. امپراتور روم از سال ۱۶۱ تا ۱۸۰ م. (Marcus Aurelius 2013)

8. Ptolemy son of Lagus

9. Aristobulus

10. Eratosthenes

11. Magasthenes

12. Nearchus

13. Aristus

14. Asclepiades

15. Eumenes of Cardia

16. Diodotus

تنها یکبار توسط آریان استفاده شده است. کتاب ایندیکا، یک توصیف از هند است که معمولاً در نسخه‌های خطی به‌عنوان دفتر هشتم، با *آناباسیس متحد شده* است. آریان کتاب *ایندیکا* را پس از *آناباسیس* نوشته است. (Arrian 1884: 3)

نباید از نظر دور داشت که آریان در ضبط جغرافیایی مسیر اسکندر به شرق ایران و هند دچار اشتباهات فاحشی شده و همین باعث خدشه‌دار شدن روایت او شده است. هرچند حمله‌ی اسکندر به هند، به‌طور کلی مورد تردید مورخین قرار دارد. (وثوقی ۱۳۸۷: ۴۷) آریان افتخار می‌کند که از ستایش‌کنندگان اسکندر است و مدعی است که به او از طرف خدایان الهام شده که تاریخ این پادشاه را بنویسد. بنابراین تاریخ او حاوی قضاوت‌هایی یک‌سویه است و مطالبی را که به سود اسکندر نبود، مسکوت گذاشته و یا به‌اجمال شرح داده است. باین‌همه، منتقدین تاریخ گفته‌اند که ارزش گزارش‌های او درباره لشکرکشی‌های اسکندر به خاطر آن است که بیشتر آن‌ها مبتنی بر یادداشت‌های شرکت‌کنندگان واقعی در این لشکرکشی‌ها، نظیر آریستوبولوس و بطلمیوس بوده است. (جعفری دهقی ۱۳۹۱: ۹۳؛ بیات ۱۳۹۱: ۳۶)

۳-۱-۱. نسخه‌های خطی

آناباسیس در هفت کتاب در ۱۴۶ م. نوشته شده و ایندیکا^۲ به‌عنوان کتاب هشتم این اثر، به آناباسیس ملحق شده است. (Arrian 1884, 5) این دو کتاب از طریق تک‌نسخه‌ی نسخه‌ی وین به دست ما رسیده است که مربوط به حدود سال ۱۲۰۰ م. است. (Arrian 1976, vol. I: XIV) نسخه‌های این کتاب عبارت‌اند از:

- نسخه‌ی A. نسخه‌ی وین مربوط به قرن ۱۲-۱۳ م.
- نسخه‌ی B. نسخه‌ی پاریس؛ کپی نسخه‌ی وین و متعلق به قرن ۱۵ م.
- نسخه‌ی C. نسخه‌ی قسطنطنیه؛ کپی نسخه‌ی وین و متعلق به قرن ۱۵ م.
- نسخه‌ی K. نسخه‌ی فلورانس؛ بر اساس نسخه‌ی وین. (Arrian 1967, vol. I: VII)

۳-۱-۲. چاپ‌های اولیه

نخستین چاپ آناباسیس توسط ترینکاولی در ۱۵۳۵ م. در وینز انجام گرفت. بهترین چاپ‌های بعدی عبارت‌اند از:

۱. Erythrae. شهر باستانی ایونی در شبه‌جزیره‌ی میماس (در حال حاضر قراپوروم) در غرب ترکیه. (Erythrae 2013)

گاربل، استراسبورگ، ۱۵۳۹ م.؛ هنری استین، ۱۵۷۵ م.؛ ن. بلانکاردوس، آمستردام، ۱۶۶۸ م.؛ جی. گرونویوس، لایدن، ۱۷۰۴ م.؛ ج. بافلیوس، آمستردام، ۱۷۵۷ م.؛ آ. سی. بورکک، لمگویا، ۱۷۹۲ م.؛ ف. اشمايدر، لایپزیک، ۱۷۹۸ م.؛ نسخه‌ی تاجنیتز، لایپزیک، ۱۸۱۸ م.؛ جی. او. النت، کونینگزبرگ، ۱۸۳۲ م.؛ سی. و. کروگر، برلین، ۱۸۳۵ م.؛ ف. دوبنر، پاریس، ۱۸۴۶ م.؛ ک. اییچت، لایپزیک، ۱۸۷۱ م. (Arrian 1884, 5)

۲-۳. سرگذشت‌های پلوتارک

کتاب *سرگذشت‌های موازی*^۱ نوشته‌ی پلوتارک است (Easterling and Knox 2003, vol. I:666) که در قرن اول و دوم م. می‌زیست. (جعفری دهقی ۱۳۹۱، ۹۷)

این مورخ و فیلسوف یونانی، متولد خرونه^۲ در ایالت بئاتیا^۳ یونان در ۴۹ یا ۴۶ م. و متوفی به سال ۱۲۵ م. است. (جعفری دهقی ۱۳۹۱: ۴۷؛ رضازاده شفق ۱۳۱۲: ۲۴۴-۲۵۰) در آتن به تحصیل فلسفه اشتغال ورزید. به سفر پرداخت و به بسیاری از شهرهای یونان سفر کرد و همچنین عازم پایتخت امپراتوری روم شد. حوزه‌ی سفرهای او پهناور و چنانکه درباره‌اش نوشته‌اند به قسمت‌های اعظم یونان، روم و مصر بوده است؛ اما بیشتر عمر وی، در زادگاهش گذشته و در همان‌جا بدرود زندگی گفته است. (پلوتارک ۱۳۸۰: ۱۰-۹)

وی بین سال‌های ۱۰۵ تا ۱۱۵ م به نگارش آثار خود پرداخته است. بخشی از آثار پلوتارک به شرح نامدارهای عصر باستان اختصاص دارد که همه آن‌ها (به‌جز اردشیر دوم هخامنشی) یونانی و رومی بوده‌اند و اطلاعات ارزنده‌ای از آن‌ها به دست می‌آید. (جعفری دهقی ۱۳۹۱: ۴۷) هدف پلوتارک، مطالعه و بحث در اخلاق و رفتار اشخاص تاریخی است و به همین دلیل، توجهی به تمامی وقایع تاریخی ندارد و بعضی از حوادث را نادیده گرفته است. (وٹوقی ۱۳۸۷: ۴۴)

1. parallel biographies

۲. Chaeronea. شهری در ورودی دشت بئاتیا، در یونان قدیم. (Chaeronea 2013)
۳. Boeotia. بئاتیا یا بئوسی. منطقه‌ای در قسمت مرکزی یونان قدیم که از جنوب شرقی به آتیکا، از جنوب به خلیج کورنتس، از غرب به فوسیسیس، از شرق به خلیج اوبئا و از شمال به منطقه‌ی فثیوتیس محدود می‌شود. (Boeotia 2013)
۴. منابع در این‌باره اندکی اختلاف دارند. بیات، زمان زندگی پلوتارک را بین سال‌های ۵۰ تا ۱۲۰ میلادی؛ و دانشنامه‌ی بریتانیکا، بین ۴۶ تا ۱۱۹ م. دانسته است. ر. ک.: بیات، ۱۳۹۱: ۳۵ و Plutarch 2013.

۳-۲-۱. نسخه‌های خطی

قدیمی‌ترین - و با یک استثنا - معتبرترین نسخه‌ی این کتاب، نسخه‌ی سن جرمانسیس پرس^۱ (S^g)، در کتابخانه‌ی صومعه‌ی سنت جرمیندس^۲ در لوار^۳ است. این نسخه، چرم نوشته‌ای است از قرن دهم م. که متأسفانه تنها ۱۵ سرگذشت را دربر دارد. دومین نسخه‌ی قدیمی - و در مجموع معتبرترین نسخه - دست‌نوشته‌ی سینتس تینسیس (S)، متعلق به صومعه سینتستتن^۴، در نزدیکی وایدوهوفن در اتریش است و از قرن یازدهم م. که شانزده سرگذشت را شامل است. سه نسخه‌ی خطی چرم نوشته در کتابخانه‌ی ملی پاریس، به شماره‌ی ۱۶۷۱ (A)، از قرن سیزدهم، شامل تمام کتاب اخلاق و سرگذشت‌ها؛ شماره ۱۶۷۲ (C)، از قرن سیزدهم، و شماره ۱۶۷۴ (D)، از قرن شانزدهم م. هر دو حاوی تمام سرگذشت‌ها بوده و از اهمیت بسیاری برخوردار هستند. به نظر می‌رسد از میان این سه نسخه، A و D ارتباط نزدیک‌تری با S^g دارند، درحالی‌که C از خصوصیات هر دو نسخه‌ی S^g و S بهره‌مند است و اغلب تصحیحی است از A و D. نسخه‌ی دیگری در همان کتابخانه، به شماره‌ی ۱۶۷۶ (P)، از قرن پانزدهم موجود است که به‌عنوان یکی از نسخ اصلی استفانوس به رسمیت شناخته شده و دارای مختصات نسخه‌ی S است. (Plutarch 1967, vol. I: XIV-XVI)

۳-۲-۲. چاپ‌های اولیه

نخستین چاپ این کتاب توسط فیلیپی یونتا^۵ در سال ۱۵۱۷ م. در فلورانس، بر اساس نسخه‌های فلورانس بود. نسخه‌ی آلدین^۶ از، در سال ۱۵۱۹ م. در ونیز، بر اساس نسخه‌های ونیزی بود که بر نسخه‌های فلورانس رجحان داشت. اولین نسخه‌ی کامل از آثار از پلوتارک، در سال ۱۵۷۲ م. توسط هانری اتین (استفانوس)^۷ تصحیح و در دو جلد در سال ۱۶۲۴ م. در پاریس منتشر شد. چاپ انتقادی و همراه با حواشی از تمام آثار پلوتارک توسط رایسکه^۸ (در ۱۲ جلد در سال ۱۷۷۴-۱۷۸۲ م. در لایپزیگ آلمان)، و همچنین توسط کارس (در ۶ جلد در سال ۱۸۰۹-۱۸۱۴ م. در پاریس)، با چاپ انتقادی عظیم سنتنسیس^۹ (در ۴ جلد در سال ۱۸۳۹-۱۸۴۶ م. در لایپزیگ) دنبال شد که هنوز هم

1. St. Germaindes Pres

۲. در جنوب مرکز شهر پاریس، محلاتی قدیمی وجود دارد که به نام Saint-Germain-des-Prés شناخته می‌شود. کلیسای پیش از گوتیک سن ژرمن در این منطقه است. (Paris 2014)

۳. Loir. شهرستانی در شرق مرکز فرانسه.

۴. Seitenstetten. تلفظ این کلمه به آلمانی، زایتنشتتن است.

5. Philippi Juntae

6. Aldine

7. Henri Etienne (Stephanus)

8. Reiske

9. Sintenis

نسخه‌ی استاندارد است. یک نسخه‌ی فرعی از این اثر در سال ۱۸۷۳-۱۸۷۵ م. بدون تغییر چندانی در مجموعه‌ی توبنر^۱ (لایپزیگ، ۱۸۵۲-۱۸۵۵ م، ۵ جلد) دوباره منتشر شد. متن تاوخنیتز^۲، با ویرایش امانوئل بکر^۳ (لایپزیگ، ۱۸۵۵-۱۸۵۷، ۵ جلد)، تفاوتی با اولین نسخه‌ی فرعی از سینتینس ندارد. در سال ۱۵۵۹ م. ژاک آمیو^۴ نسخه‌ی فرانسوی را به چاپ رساند که جدا از ارزش ادبی بالا، ارزش زبان شناسانه نیز دارد. از روی همین نسخه، سر توماس نورث^۵ نسخه خود را در سال ۱۵۷۹ م. تهیه کرد. درآیدن^۶ در رأس گروهی از مترجمان، نسخه‌ای را در سال ۱۶۸۳ م. به چاپ رساند که به نام خودش نامیده شد. اولین ترجمه‌ی دانشورانه از سرگذشت‌ها، از یونانی به انگلیسی را برادران جان و ویلیام لانگهورن^۷، در سال ۱۷۷۰ م. منتشر کردند و تا سال ۱۸۵۰ م. رایج‌ترین نسخه بود. تجدیدنظر آرتور هیو کلاف^۸ از ترجمه‌ی درآیدن، در پنج جلد در سال ۱۸۵۹ م. در بوستون منتشر شد. این نسخه احتمالاً بهترین نسخه‌ی موجود از تمام سرگذشت‌ها به زبان انگلیسی است. (Plutarch 1967, vol. I: XVI-)

(XVIII)

۳-۳. تاریخ طبیعی پلینی

کتاب تاریخ طبیعی اثر پلینی بزرگ^۹ است. (Kenney and Clausen 1982, vol. II: 670) پلینی بزرگ یا کایوس پلینیوس دوم^{۱۰}، مورخ و طبیعی‌دان رومی، در قرن اول م. می‌زیست. وی در سال ۲۳ م. در ورونا^{۱۱} یا نوووم کوموم^{۱۲} - که در حال حاضر در آن سوی کوه‌های آلپ در فرانسه است - به دنیا آمد. احتمالاً سال‌های اولیه‌ی زندگی را در ولایت خود سپری کرده است. او هنوز جوان بود که به رم نقل مکان نموده و در بیست و دو سالگی به آفریقا، مصر و یونان سفر کرد. وی پس از خدمت در آلمان، به فرماندهی یکی از نیروهای سواره‌نظام ارتقا یافت. (Pliny 1857, vol. I: VII) سپس در عصر وِسپاسیان^{۱۳}، حاکم رومی اسپانیا بود. هنگامی که کوه وزوو^{۱۴} به آتش‌فشانی پرداخت، پلینی - به دلیل

-
1. Bibliotheca Teubneriana
  2. Tauchnitz
  3. Immanuel Bekker
  4. Jacques Amyot
  5. Sir Thomas North
  6. Dryden
  7. John and William Langhorne
  8. Arthur Hugh Clough
  9. Pliny the Elder
  10. Caius Plinius Secundus
  11. Verona
  12. Novum Comum

۱۳. Vespasian. امپراتور روم از سال ۶۹ تا ۷۹ م. (Vespasian 2013)

۱۴. Vesuvius. یک آتش‌فشان فعال، واقع در خلیج ناپل در جنوب ایتالیا. (Vesuvius 2013)

علاقه‌ی خاصی که به تحولات طبیعی داشت- برای دیدن پدیده‌ی آتشفشانی وزوو رفت و قصد داشت درعین‌حال به آسیب‌دیدگان نیز کمک کند؛ اما در همین ماجرا جان باخت. (جعفری دهقی ۱۳۹۱: ۹۷)

پلینی، تاریخ طبیعی خود را به تیتوس^۱، امپراتور روم، تقدیم کرده است. از عناوینی که در مقدمه تقدیمی به تیتوس داده می‌شود، تقریباً روشن است که تاریخ طبیعی پلینی در سال میلادی ۷۷، دو سال قبل از مرگش منتشر شده است. (Pliny 1857, vol. I: VIII) تاریخ طبیعی در بیش از ۱۶۰ دفتر بوده است که در حال حاضر تنها ۳۷ دفتر آن باقی‌مانده و دائره‌المعارف وسیعی از دانش عصر خویش به شمار می‌رود. (جعفری دهقی ۱۳۹۱: ۹۷) از میان آثار وی، تنها همین اثر به روزگار ما رسیده است. این کار، نه تاریخ طبیعی به معنای مدرن آن، بلکه یک دانشنامه‌ی گسترده از دانش و اعتقاد باستانی درباره‌ی تقریباً هر موضوع شناخته‌شده است. این اثر، ۲۰۰۰۰ موضوع دارای اهمیت، جمع‌آوری‌شده از حدود ۲۰۰۰ جلد کتاب را -که تقریباً همه‌ی آن‌ها از بین رفته‌اند- در سی‌وهفت کتاب گردآورده است. آثاری که به گفته‌ی پلینی، از ۱۰۰ نویسنده‌ی معتبر است. وی همچنین تعداد زیادی از مسائل اضافی ناشناخته برای آن نویسندگان را در کتاب خود آورده است که بسیاری از آن‌ها نتایج حاصل از تجربه و مشاهده خود اوست. (Pliny 1857, vol. I: XV-XVI)

۳-۱-۳. نسخه‌های خطی

تاریخ طبیعی، امروزه به صورت قطعات مختلف از هم‌گسیخته و گردآوری‌شده از یک دوره‌ی طولانی تاریخی، موجود است. ظاهراً قدیمی‌ترین بخش‌های این کتاب، از یک نسخه‌ی خطی از قرن پنجم و ششم است و دیگران از قرون هشتم و نهم و قرون یازدهم-دوازدهم. (Mayhoff 1933) تقریباً ۲۰۰ نسخه‌ی خطی از کتاب پلینی وجود دارد. (Von Albrecht 1997, vol. I:1271) محققان تلاش‌هایی برای دسته‌بندی آن‌ها به ترتیب ارزش انجام داده‌اند؛ اما نمی‌توان گفت که حتی کسانی که ظاهراً کارشان را صحیح‌تر انجام داده‌اند، بر دیگران برتری آن‌چنانی داشته‌اند. (Pliny 1967, XII)

(XIII)

۳-۱-۳-۱. نسخه‌های خطی کهن

نسخه‌های خطی قبل از قرون وسطی، تنها شامل بخش‌هایی از دفترهای ۸، ۹، ۱۱ تا ۱۵، ۱۸، ۲۳، ۲۵، ۳۳، ۳۴ به شرح زیر است و دفترهای دیگر فاقد نسخه‌ی کهن هستند.

M - نسخه‌ی سنت پل در کرنتن (CLA 3.1 (25.2.36; xxv.a.3) Stifsbibliothek

(=codex Moneus) (x.1455): این نسخه مربوط به قرن پنجم م. است و توسط ف. مونه در

۱. Titus. امپراتور روم از سال ۷۹ تا ۸۱ م.

سال ۱۸۵۳ م. در صومعه‌ای در اتریش کشف شد. این نسخه‌ی خطی شامل تفسیر جروم^۱ بر کتاب جامعه^۲ و همچنین شامل یک کتاب قرن پانزدهمی با نشان کتابخانه‌ی رایکنا^۳ است که نوشته‌ی روی آن پاک‌شده و دوباره رویش نوشته‌اند. متن زیرین این کتاب، شامل بخش زیادی از کتاب ۱۱-۱۵ به دستخط اونسیال^۴ قرن پنجم م. است که تا حدودی قابل مشاهده است.

- N. نسخه‌ی رم. (Bibl. Naz. Sessor. 55 (CLA iv.421): قرن پنجم، به دستخط اونسیال. همچنین نسخه‌ای خطی که نوشته‌ی روی آن پاک‌شده و دوباره رویش نوشته‌اند و شامل متون آبی کلیساست که در نیمه دوم قرن ششم نوشته شده است. متن زیرین آن، چند جمله از دفترهای ۲۳ و ۲۵ را دربر دارد. هر دو متن در ایتالیا نوشته شده است.

- نسخه‌ی وین (CLA x.14701 (a): متعلق به نیمه‌ی اول قرن پنجم است که به خط اونسیال، احتمالاً در ایتالیا نگاشته شده است و شامل ۷ برگ است که دوباره به هم وصل شده‌اند. این نسخه شامل بخشی از کتاب ۳۳ و ۳۴ است.

- P. پاریس (CLA v.575 (lat. 9378, folio 26): تک‌برگی است که گویا اصلیت ایتالیایی دارد و در پایان قرن ششم نوشته شده و شامل بخشی از کتاب ۱۸ است و ظاهراً در میان یک نسخه خطی شیرازه دار در سنت آماند فرانسه پیدا شده است.

- (Pal. Chat. = Autun 24 + Paris n.a.lat. 1629 (CLA vi.725): متعلق به قرن پنجم و احتمالاً از ایتالیاست که با خط اونسیال نوشته شده و شامل قسمت‌های کمی از دفترهای ۸ و ۹ است. نسخه‌ی مذکور در اواخر قرن ششم همراه با کتاب «اینستوسیون» کاسیان^۵، احتمالاً در جنوب فرانسه بازنویسی شده است.

-
۱. Saint Jerome. سنت جروم (متولد ۳۴۷، استریدون، دالماتیا-درگذشت ۴۲۰/۴۱۹، بیت لحم، فلسطین)، نام مستعار اوسیپوس هیرونیموس (Eusebius Hieronymus) است. (Jerome, Saint 2014)
  ۲. کتابی فلسفی که آن را به سلیمان نسبت می‌دهند. (هاکس ۱۳۸۲، ۲۷۶؛ سلیمانی اردستانی ۳۸۴، ۱۴۴)
  ۳. Reichenau. جزیره‌ای در دریاچه کنستانس در بادن وورتمبرگ در جنوب غربی آلمان که به خاطر صومعه‌ای بندیکتی مشهور است که در سال ۷۲۴ م. تأسیس شده است. (Reichenau 2014)
  ۴. Uncial. یکی از خطوط نوشتار لاتین که ظاهراً در قرن دوم م. با گسترش استفاده از پوست، به وجود آمد. این خط با حرکات مدور ساده نوشته می‌شود. بیشتر آثار ادبیات لاتین در طول بیش از ۵۰۰ سال، به این خط نگارش یافته‌اند. (uncial 2014)
  ۵. Johannes Cassianus. زاده‌ی ۳۶۰ م. در دوبروجا (منطقه‌ای در شرق دریای سیاه) و درگذشته‌ی ۴۳۵ م. در مارسی فرانسه. راهب، متأله و بنیان‌گذار و اولین راهب بزرگ صومعه‌ی سنت ویکتور در مارسی بود. (Cassian, Saint John 2014)

۳-۱-۲. نسخه‌های قرون وسطی

نسخه‌های قرون وسطی به دودسته، قدیمی‌تر (Vetustiores) و جدیدتر (Recentiores) تقسیم شده است. تاریخ نسخه‌ها آشفته است و این دسته‌بندی چندان واضح نیست.

۱. Vetustiores: (نسخه‌های متقدم)

- Q. پاریس. 10318 (CLA v.593): حدود ۸۰۰ م.، با خط اونسیال در مرکز ایتالیا نوشته شده و شامل گزیده‌ی لاتین و دربردارنده‌ی گزیده‌ی پزشکی از کتاب ۱۹-۲۰ است.

- لایدن. 1578 (CLA x.1578): این نسخه‌ی منفرد در ثلث اول قرن ۸ در شمال انگلستان نوشته شده و شامل کتاب ۲-۶، با افتادگی‌هایی بزرگ است.

- B. بامبرگ. 42 (M.v.10): این نسخه در ثلث اول قرن ۹، در اتاق کتابت کاخ لویی پارسا^۱ نوشته شده است. شامل کتاب ۳۲-۳۷ است و تنها نسخه‌ای است که قسمت پایان اثر را در خود دارد.

۲. Recentiores (نسخه‌های متأخر):

- D.J.V. نسخه‌های اصلی این گروه - که دیگر نسخه‌ها مشتق از آن است - عبارت‌اند

از:

D. نسخه‌ی واتیکان. 3861 J. نسخه‌ی پاریس. لاتین. 6796 V. نسخه‌ی لایدن. 61 Voss. Lat. F. این نسخه‌ها حاصل تقسیم نسخه‌ای است که در قرن هشتم م. در شمال شرقی فرانسه، احتمالاً در ناحیه‌ی کوربی نوشته شده است. این نسخه بعدها به سه بخش تقسیم شده است و قسمت اعظم کتاب پلینی را دربر دارد.

- CH. نیویورک، کتابخانه‌ی پیرپونت مورگان، M.871، نیمه‌ی اول قرن نهم، که ظاهراً در لورش^۲ نوشته شده و شامل کتاب ۱-۱۷ است.

- F. لایدن، Lipsius 7، نوشته شده در نیمه‌ی اول قرن نهم؛ احتمالاً از نسخه‌ی D.J.V کپی شده و شامل دفترهای ۱ تا ۳۷ است.

- R. فلورانس، Bibl. Ricc. 488، نیمه‌ی دوم قرن نهم؛ شامل دفترهای ۱ تا ۳۴.

- E. پاریس، به شماره‌ی ۶۷۹۵، قرن ۹-۱۰؛ دربر دارنده‌ی دفترهای ۱ تا ۳۲.

این پنج نسخه به هم مربوط هستند. نسخه‌ی اصلی دچار به هم خوردگی شده است.

---

۱. Louis the Pious. لویی پارسا. از سال ۸۱۴ تا ۸۴۰ م. امپراتور و پادشاه فرانک‌ها بود. (Louis I 2014)

۲. Lorsch. دهکده‌ای در آلمان مرکزی در شمال مانهایم که به خاطر ویرانه‌های صومعه‌ای از قرون وسطی مشهور است. (Lorsch 2014)

نسخه‌های دیگر از گروه عبارت‌اند از: H. برلین. هامیلتون ۵۱۷، قرن یازدهم؛ X. لوگزامبورگ. ۱۳۸. قرن دوازدهم؛ لایدن. Voss، قرن دوازدهم؛ ن. مونت پلیم. ۴۳۷. قرن دوازدهم؛ کو. کوپنگن. 2° Gl.Kgl.S.212، ۱۲۰۰ م. همه‌ی این نسخه‌ها از نسخه‌ی E مشتق شده‌اند.

از نسخه‌های دیگر همچنین می‌توان به نسخه‌های «آکسفورد و پاریس» از قرن دوازدهم و نسخه‌ی لومان^۱ از قرن دوازدهم (که به نسخه‌ی E نزدیک هستند و ممکن است از آن مشتق شده باشند)، نسخه‌ی پاریس (lat. 6796A) که از نسخه‌ی E کپی شده است، نسخه‌ی وین ۲۳۴ از قرن دوازدهم و نسخه‌ی پاریس (lat. 6797) از ثلث سوم قرن دوازدهم اشاره کرد. (Reynolds 1983, 307-316)

۳-۲. چاپ‌های اولیه

چاپ‌های متعددی از کتاب پلینی وجود دارد که با چاپ اسپیرا^۲ در ۱۴۶۹ م. در ونیز آغاز می‌شوند. چاپ برولدوس^۳ در ۱۴۷۶ م. در پارما منتشر شد، و چاپ پالماریوس^۴ ۱۴۹۹ م. در ونیز. (Pliny 1967, XII-XIII)

۳-۴. تواریخ پولیبیوس

کتاب *تواریخ اثر پولیبیوس*، نویسنده‌ی یونانی قرن دوم پ. م. است. (Easterling and Knox 2003, vol. I:789, 790) پولیبیوس (۱۲۰-۲۰۲ پ. م.)^۵ در مگالوپولیس^۶ در ارکادی^۷ متولد شد. (جعفری دهقی ۱۳۹۱: ۹۸) او با پدر خود، لیکورتاس^۸، در سفارت به مصر در ۱۸۱ پ. م. همراه گشت و در سال‌های ۱۶۹-۸ پ. م. هیپارخوس اتحادیه‌ی آخائی^۹ بود. رهبران اتحادیه به اتهام مخالفت با

۱. Le Mans، شهری در شمال غربی فرانسه. (Le Mans 2014)

2. Spira

3. Beroaldus

4. Palmarius

۵. بیات، زمان تولد پولیبیوس را بین سال‌های ۲۱۲ تا ۲۰۵ پ. م. و زمان مرگ او را بین سال‌های ۱۳۰ تا ۱۲۵ پ. م. دانسته است. دانشنامه‌ی بریتانیکا نیز دوره‌ی زندگی او را حدود ۲۰۰ تا ۱۱۸ پ. م. نوشته است. ر. ک.: بیات

۱۳۹۱: ۳۳ و Polybius 2013

6. Megalopolis

7. Arcadia

8. Lycortas

۹. Achaean League، اتحادیه‌ی آخائی کنفدراسیونی از شهرهای منطقه‌ی آخائیه (Achaean) در یونان باستان، در قرن ۳ پ. م. بود. ۱۲ شهر منطقه‌ی آخائیه در شمال پلوپونز، از قرن ۴ پ. م. برای محافظت از خود در برابر حملات دزدان دریایی در طول خلیج کورنت، این اتحادیه را تشکیل دادند. اتحادیه، پس از مرگ اسکندر

حاکمیت روم، برای محاکمه به رم منتقل شدند. پولیبیوس یکی از آنان بود. (Polybius 1998: I/VII) وی شانزده سال در رم ماند و با مردان سیاسی آشنا شد و به بایگانی‌های آن‌ها دست یافت. بعد به سفر پرداخت و از ایتالیا، اسپانیا، سرزمین گل (فرانسه) و نقاط مختلف دیگر دیدن کرد و در جنگ شرکت کرد. (جعفری دهقی ۱۳۹۱: ۹۸) وی سرانجام در هشتاد و دو سالگی در اثر افتادن از اسب درگذشت. (Polybius 1998: I/X)

از اثر مهم او به نام «تواریخ»^۱ که در چهل کتاب تنظیم شده فقط پنج دفتر اول و بخش‌های مهمی از سایر قسمت‌های آن به ما رسیده است که در آن‌ها مورخ به احوال سال‌های ۲۲۰ تا ۱۴۶ پ. م. پرداخته و نظری نیز به دوران پیش‌ازین سال‌ها انداخته است. پولیب در تاریخ خود مانند زندگی‌اش، تحسین‌کننده و شیفته‌ی بی‌قیدوشرط تمدن و دستاوردهای رومی است. باوجوداین، بعضی او را یکی از موثق‌ترین مورخان یونان می‌دانند. به‌طورکلی می‌توان گفت که در عصر باستان، تاریخ پارس را هیچ مورخی به‌دقت و امانت پولیب تدوین نکرده است. (جعفری دهقی ۱۳۹۱: ۹۸-۹۹)

۳-۴-۱. نسخه‌های خطی

نسخه‌های خطی کتاب پولیبیوس به سه دسته‌ی اصلی تقسیم می‌شوند:

- نسخه‌های خطی که دفترهای اول تا پنجم را به‌طور کامل دربر دارند.
- نسخه‌هایی که حاوی چکیده‌هایی طولانی از دفترهای ۶-۱۸ هستند و در یک مجموعه مشهور به «گزیده‌ی باستان»^۲ حفظ شده است. قدیمی‌ترین نسخه از این گروه، F، همچنین شامل گزیده‌ای از دفترهای ۱ تا ۵ است، که در نسخه‌های خطی بعد از آن موجود نیست.
- چکیده‌های کوتاه‌تر از تمام دفترها در برخی از تألیفات تاریخی ایجاد شده به دستور امپراتور کنستانتین هفتم (متوفی ۹۵۹ م) گنجانده شده است.

۳-۴-۱-۱. نسخه‌های خطی که شامل متن کامل کتاب هستند.

- A. واتیکانوس گرکوس ۱۲۴. قرن دهم؛ احتمالاً سال ۹۴۷ م.
- B. لندن. کتابخانه‌ی بریتانیا. Add. 11728. 1616 م.
- B2. مارسیانوس gr. VII. قرن پانزدهم. کپی B.

از هم پاشید؛ اما ۱۰ شهر از میان آن‌ها، در سال ۲۸۰ پ. م. اتحادیه را احیا کردند و با افزودن شهرهای دیگری که جزء منطقه‌ی آخایی نبودند، قدرتمند نمودند. اتحادیه در سال ۱۴۶ پ. م. توسط رومیان از بین رفت؛ اما به‌زودی اتحادیه‌ی کوچک‌تری به‌جای آن تشکیل شد که تا عصر امپراتوری روم ادامه داشت. این اتحادیه به‌عنوان یک ایالت فدرال عمل می‌کرد. (Achaean League 2013)

1. The Histories
2. excerpta Antiqua

- B3. فلورانس. Mediceo-Laurentianus Plutei 69, 9. AD 1435. م. 1435.

- B4. مارسیانوس gr. 371. میانه‌ی قرن پانزدهم.

- B5. مارسیانوس gr. 369. 1470. م.

- C. مونیخ gr. 157. قرن چهاردهم. این نسخه پس از ۱۴۵۳ م. از قسطنطنیه به دست آمد. پس از آن به کتابخانه‌ی ماتیاس کورویونوس^۱، پادشاه مجارستان (متوفی ۱۴۹۰ م) و سپس به شخصی به نام یواخیم کامراریوس^۲ رسید که آن را به آلبرشت پنجم دوک باواریا^۳ (متوفی ۱۵۷۹ م) تقدیم کرد، که کتابخانه‌ی او، امروز هسته‌ی کتابخانه ایالتی باواریا را تشکیل می‌دهد.

Z. Vaticanus Urbinas gr. 101. C2. بین سال‌های ۱۴۵۵ تا ۱۴۷۴ نگاشته شده است.

Vaticanus gr. 1005. قرن ۱۵ م. Z2. قسطنطنیه. سرای توپقاپی. Top Kapu Serai, fonds.

Ahmet III, 25. قرن ۱۵ م. D. مونیخ gr. 388. قرن ۱۴ م. E. پاریس، BNF, graecus 1648.

اواخر قرن ۱۴ و اوایل قرن ۱۵ م. J. وین phil. gr. 59. قرن پانزدهم؛ که نسخه‌ای آسیب‌دیده و آشفته است. F. Vaticanus Urbinas gr. 102. قرن ۱۰-۱۱ م. C3. پاریس، BNF, gr. 1796.

قرن ۱۶ م. C4. پاریس، BNF, gr. 1649. سال ۱۵۴۷ م. C5. پاریس، BNF, Coislin. 318.

قرن ۱۶ م.

نسخه‌های خطی زیر تنها گزیده‌ای منفرد و کوتاه از کتاب ۲ را دربر دارند. همه‌ی آن‌ها از قرن ۱۵ م. هستند؛ به‌جز نسخه‌ی Z4 که از قرن ۱۶ م. است.

Z3. پاریس، BNF, gr. 1739؛ Z4. پاریس، BNF, gr. 462؛ Z5. پاریس، BNF, gr. 2376؛ Z6. میلان، Ambrosianus, gr. F88 sup؛ Z7. لایدن، Scal. gr. 51. این نسخه‌ها از نسخه‌ای مشتق شده‌اند که دارای اغلاطی بوده است. نسخه‌ی A بهترین نسخه است، که نسخه‌ی B و تمام نوادگانش و همچنین نسخه‌ی C4 از آن گرفته شده‌اند.

۳-۱-۴. گزیده‌ی باستان.

نسخه‌های اصلی این گروه عبارت‌اند از:

F. واتیکان. Vaticanus Urb. gr. 102. قرن ۱۵ م؛ F2. واتیکان. Vaticanus gr. 1647.

قرن ۱۵ م؛ F3. فلورانس. Mediceo-Laurentianus plutei 69, 21. قرن ۱۶ م؛ D. مونیخ.

gr. 388. قرن ۱۶ م؛ D2. واتیکان. Vaticanus gr. 125. قرن ۱۶ م؛ D3. کتابخانه‌ی بادلیان

آکسفورد. Oxford, Bodleian, Archbishop Selden B 18. قرن ۱۶ م؛ G. فلورانس.

-
1. Matthias Corvinus
  2. Joachim Camerarius
  3. Albrecht V of Bavaria

gr. Mediceo-Laurentianus Plut. 69, 9. قرن ۱۶ م؛ K. پاریس. کتابخانه‌ی ملی پاریس^۱.
2967. قرن ۱۵ م.

نسخه‌ی F از دو جهت منحصر به فرد است. اولاً شامل چکیده‌ای از کتاب ۱-۵ است. این نسخه نه تنها شامل بخش‌هایی طولانی است، در حاشیه‌ی آن تعداد زیادی جملات کوتاه از بخش‌هایی موجود است که در گزیده‌ی اصلی گنجانده نشده است. نسخه‌های F، K، G و D از هم مستقل‌اند.

۳-۱-۴. گزیده‌های کنستانتینی^۲

کنستانتین هفتم^۳ دستور به ایجاد گردآوری‌هایی از گزیده‌ی متون پیشین داد. بیشتر این گردآوری‌ها در حال حاضر از دست‌رفته‌اند. چکیده‌ای از کتاب ۱-۵ در این مجموعه آثار از یک نسخه خطی مشتق می‌شوند که مستقل از نسخه‌های موجود است.

P - تور. Turonensis 980 (once 955) (Tours, Bibliotheque Municipale)،

قرن ۱۰ م.

M - واتیکان. Vatican gr. 73. قرن ۱۰-۱۱ م.

Q. Scorialensis Ω 1 11 (once 1K3, 1Z2 - قرن ۱۶ م.

T - پاریس. BNF, Suppl. gr. 607. قرن ۱۰ م. (Moore 1965)

همچنین چند چکیده‌ی قرن شانزدهمی از کتاب پولیبیوس در *Excerpta de legationibus* موجود است. این نسخه‌ها، همه از یک نسخه به دست آمده‌اند که در آتش‌سوزی عمارت اسکوریال^۴ در سال ۱۶۷۱ م. از دست‌رفته است. (Ibid, 137)

۳-۲-۴. چاپ‌های اولیه

احیای امر مطالعه درباره‌ی پولیبیوس از پاپ نیکلاس پنجم^۵، بنیان‌گذار کتابخانه‌ی واتیکان، شروع شد که از کاردینال پروتی^۶ خواست ۵ دفتر شناخته‌شده‌ی کتاب پولیبیوس را به زبان لاتین ترجمه کند. این ترجمه ابتدا در سال ۱۴۷۳ م. چاپ شد؛ درحالی‌که متن یونانی ۵ دفتر اول ابتدا در سال ۱۵۳۰ م. همراه با ترجمه‌ی پروتی در لاهه چاپ شد. ترجمه‌ی او در سال ۱۵۴۹ م. همراه با

---

1. bibliotheque nationale francais

2. the Constantinian Excerptps

3. Constantinus Porphyrogenitus

۴. El Escorial. عمارتی است شامل کلیسای سلطنتی «سن لورنزو» در ۴۲ کیلومتری شمال غرب مادرید که در قرن ۱۶ م. توسط فیلیپ دوم، پادشاه اسپانیا ساخته شده است. (El Escorial 2014)

5. Pope Nicholas V

6. Cardinal Perotti

قطعاتی از دفترهای ۶ تا ۱۷ با ترجمه‌ی ولفگانگ ماسکولوس^۱ در بازل چاپ شد. قطعات اصلی کتاب پولیبیوس به دو دسته تقسیم شدند؛ دسته‌ی اول -که ظاهراً توسط مارکوس بروتوس^۲ در دوره‌ی باستان گردآورده شده‌اند- به همراه دو قطعه‌ی کم‌اهمیت دیگر در سال ۱۵۳۶ م. در پاریس و در سال ۱۵۳۷ م. در بازل چاپ شد. دسته‌ی دوم، عبارت است از دفاتر ۲۷ -که در قرن شانزدهم م. کشف شد- و ۵۰ از گزیده‌ی کنستانتینی. چاپ دفتر ۲۷ با کار فلاویوس اورسینوس در آنور^۳ بلژیک در سال ۱۵۸۲ م. آغاز شد. این چاپ با کار والسیوس^۴ در سال ۱۶۳۴ م. تکمیل شد. اولین چاپ نسبتاً کامل از کتاب پولیبیوس شامل ۵ دفتر اول و قطعات دیگر، توسط اسحاق کازوبین^۵ در سال ۱۶۰۹ م. در پاریس آغاز شد. کار او یک ترجمه‌ی درخشان به لاتین بود. از دیگر چاپ‌ها می‌توان به کار گرونوویوس^۶ در سال ۱۶۷۰ م. در آمستردام، ارنستی^۷ در ۱۷۶۴ م. در لایپزیگ اشاره کرد که تصحیح متن کازوبین به همراه قطعات دیگر از کتاب پولیبیوس بودند. چاپ مهم دیگر، ترجمه‌ی جدیدی به لاتین از شوایگهازر^۸ در ۹ جلد، در سال ۱۷۸۹-۱۷۹۵ م. در لایپزیگ بود که دارای یک واژه‌نامه نیز بود. این اثر بزرگ، مبنای کارهای بعدی در رابطه با کتاب پولیبیوس قرار گرفت. اثری شامل قطعات اضافی قابل توجه از نسخه‌های خطی واتیکان، توسط کاردینال مای^۹ در سال ۱۸۲۷ م. در رم چاپ شد. آثار عمده‌ی جدید عبارت‌اند از کارهای بکر، ۱۸۴۴ م.؛ دوبنر، ۱۸۶۵ و ۱۸۶۵ م.؛ دیندورف، ۱۸۶۶-۱۸۶۸ و ۱۸۸۲ م. متن تجدیدنظر شده‌ای هم بر اساس حدود ۲۰ نسخه‌ی خطی و تمام چاپ‌های پیشین توسط ف. هولتس^{۱۰} در سال ۱۸۶۷-۱۸۷۲ م. در چهار جلد در برلین چاپ شد. قدیم‌ترین ترجمه به انگلیسی نیز در سال ۱۵۶۸ م. توسط ج. واتسن^{۱۱} انجام شد که شامل ۵ دفتر اول کتاب پولیبیوس بود. (Polybius 1889, I/IX-XII)

۳-۵. تاریخ اسکندر کورتیوس روفوس

تاریخ اسکندر کتابی است از کورتیوس روفوس (Kenney and Clausen 1982, vol. II:641) مورخ رومی قرن اول م. (جعفری دهقی ۱۳۹۱، ۱۵۵-۱۵۶)

1. Wolfgang Musculus
2. Marcus Brutus
3. Antwerp
4. Valesius
5. Isaac Casaubon
6. Gronovius
7. Ernesti
8. Schweighaeuser
9. Cardinal Mai
10. F. Hultsch
11. Ch. Watson

کورتیوس روفوس یا «کوئیتوس کورتیوس روفوس»^۱ مورخ رومی است که زمان زندگانی‌اش به‌درستی معلوم نیست؛ ولی به‌احتمال قریب به‌یقین، در قرن اول میلادی می‌زیسته (بیات ۱۳۹۱: ۳۵) و دفترهای خود را در زمان «کلاودیوس» امپراتور روم (۵۴-۴۱ م.) تألیف کرده است.^۲ با توجه به دو روایت در کتاب تاریخ وی، می‌توان به دوره‌ی حیات وی پی برد که در دوره‌ی سپتیموس سِوروس^۳ یا کلاودیوس^۴ (۵۴-۴۱ پ. م.) می‌زیسته است. (وثوقی ۱۳۸۷: ۴۰) جالب‌توجه است که اثر کورتیوس روفوس تا قرن ۹ م. توسط نویسندگان دیگر مورد اشاره قرار نگرفته است؛ از زندگی کورتیوس روفوس چیزی شناخته‌شده نیست و حتی دانش ما در مورد تاریخ زندگی او تنها نتیجه‌ی حدس است. نه هیچ‌یک از نویسندگان دوران باستان اشاره‌ای به مورخی با این نام کرده‌اند و نه شواهد خاصی از آشنایی با تاریخ اسکندر او در هیچ نوشته‌ی قبل از قرن نهم می‌توان یافت. (Humphrey, 1896: XI) اگرچه عباراتی را در آثار سینکا، لوکان و کوئیتیلیان می‌توان یافت که نشان می‌دهد آن‌ها کتاب کورتیوس روفوس و یا منابع او را خوانده‌اند. (Dosson 1887: 315-356)

کتاب او در ده دفتر به نگارش درآمده است. (علی محمدی ۱۳۸۹: ۹۵-۹۶) ولی دفترهای اول و دوم از این ده دفتر، کاملاً از دست‌رفته‌اند و شکاف گسترده‌ای در پایان کتاب پنجم و آغاز کتاب ششم و همچنین به میزان کمتری در کتاب دهم وجود دارد. (Quintus Curtius Rufus 1971: I/IX) کورتیوس روفوس را نمی‌توان او را از جمله مورخان منتقد و تحلیل‌گرا به حساب آورد. بیشتر هم‌وغم کورتیوس روفوس مانند اسلافش (هرودت) اشتیاق و دغدغه‌ی سرگرم کردن و هم‌چنین عزیز و بزرگ داشتن اسکندر و کارهای او بوده است. او دانش و آگاهی کافی در امور نظامی و جغرافیایی در ادوار مختلف نداشته، ولی سعی کرده است که آن‌ها را در قالب بسیار خوب ارائه نماید و آن‌ها را تحریف یا جعل نکرده است. (علی محمدی ۱۳۸۹: ۹۶) کورتیوس روفوس، در نوشته‌های خود، معنی را فدای لفظ کرده و چون اطلاعات زیادی در فنون نظامی نداشته، نوشته‌هایش در مواردی نامفهوم است. حوادث تاریخی را به ترتیب ذکر نکرده است و زمان وقوع حوادث را نادیده گرفته است. به‌طورکلی، در کتابش، مطالب افسانه‌ای بر وقایع تاریخی تفوق دارد. (بیات ۱۳۹۱: ۳۵) وی بیش از آنکه مورخ باشد، افسانه‌پرداز است. (جعفری دهقی ۱۳۹۱: ۱۰۹) و البته با توجه به علاقه‌ی وافر وی به اسکندر، به گفته‌هایش درباره‌ی اقدامات اسکندر با دیده‌ی تردید نگریست و آن را با منابع دیگر مقایسه کرد. (وثوقی ۱۳۸۷: ۴۱)

---

1. Quintus Curtius Rufus

۲. علی محمدی، ۱۳۸۹: ۹۵-۹۶.

3. Septimus Severus

4. Claudius

با وجود تمامی این معایب، کتاب کورتیوس روفوس حاوی اطلاعات باارزشی است. مؤلف به شرح اخلاق، عادات و قوانین مقدونی‌ها می‌پردازد که آن در هیچ‌یک از منابع دیگر نمی‌توان یافت. وی در ذکر برخی از ویژگی‌های اسکندر کارهای بد اسکندر را پرده‌پوشی نکرده است و آن‌ها را به‌وضوح در کتابش قید می‌نماید. با مطالعه‌ی اثر کورتیوس روفوس می‌توان دریافت که او فقط صرف اطلاعات و اخباری را گزارش می‌کند و هیچ‌گونه نقد و انتقادی با صحت و سقم بودن اطلاعات را ارزیابی نمی‌کند و فقط اطلاعات را -چه راست و چه دروغ- می‌آورد و قضاوت را بر عهده خواننده می‌گذارد و البته گاهی مرتکب اشتباهاتی هم می‌شود. (علی محمدی، ۱۳۸۹: ۹۶)

۳-۵-۱. نسخه‌های خطی

از کتاب کورتیوس روفوس ۱۲۳ نسخه‌ی خطی باقی مانده است و اکثریت قریب به اتفاق نسخه‌ها -که از دوران بعد از آن‌اند- دستکاری شده‌اند. (Dosson 1887, 315-356) بهترین نسخه‌های خطی اولین بار توسط هدیکه^۱ مشخص شدند. او نسخه‌ها را به دو گروه مجزای BFLV و P تقسیم کرد. (Dempsie 1992, II) هیچ‌یک از نسخه‌های این کتاب قدیم‌تر از قرن نهم م. نیست. همه نسخه‌های خطی بازمانده از یک نمونه منفرد باستانی ناقص هستند. از این میان، نسخه‌های برن^۲ (B)، فلورانس^۳ (F)، لایدن^۴ (L)، پاریس^۵ (P) و نسخه‌ی وُسیوس^۶ (V) به‌طور کلی به‌عنوان بهترین نسخه‌ها در نظر گرفته شده‌اند.

این نسخه‌ها به دودسته تقسیم می‌شوند:

- نسخه‌ی پاریس ۵۷۱۶ (P) در کتابخانه‌ی ملی پاریس. این نسخه به خط کارولنزی^۷ در آغاز قرن دهم نوشته شده است و در قرن چهاردهم، توسط فرد عالمی مورد تجدیدنظر قرار گرفته و تعویض‌ها، اضافات و حذف‌های او، نسخه را معیوب کرده است. آخرین برگ این نسخه پاره شده و ظاهراً نسخه‌ی P به متن اصلی نزدیک‌تر باشد.

1. Hedicke
2. Bernensis
3. Florentinus
4. Leidensis
5. Parisinus

۶. Vossianus. مجموعه‌ی نسخ خطی جمع‌آوری شده توسط اسحاق وُسیوس (Isaac Vossius) مجموعه‌دار هلندی. (۱۶۱۸-۱۶۸۹ م.).

۷. Carolingian minuscule. کارولنزی خطی واضح و قابل کنترل بود که با اصلاحات آموزشی شارلمانی در نیمه‌ی دوم قرن هشتم و اوایل قرن نهم م. ایجاد شد. (Carolingian minuscule 2014)

- دسته‌ی دوم شامل نسخه‌های B, F, L و V است. نسخه‌ی B (Bernensis 451) که در کتابخانه‌ی عمومی در برن است، در قرن نهم م. به خط کارولنژی نوشته شده است. نسخه‌ی F (Florentinus) در کتابخانه‌ی لارنس مقدس در فلورانس است (plut. Lxiv, cod 35). این نسخه که فاقد قسمت‌های ابتدایی است و به خط کارولنژی، در پایان قرن دهم یا آغاز قرن یازدهم م. نوشته شده است. نسخه‌ی L (Leidensis 137) در کتابخانه‌ی دانشگاه لایدن است که در قرن دهم م. نوشته شده و برگ آخر آن مفقود است. متأسفانه بعدازآن با اضافه و حذفیات انجام شده، به شدت معیوب شده است. نسخه‌ی V (Vossianus) در کتابخانه دانشگاه لایدن در میان مجموعه‌ی نسخ خطی و سیوس (Codices Vossiani, Q. 20) است. این نسخه به خط کارولنژی قرن دهم م. نوشته شده و مخصوصاً در قرن پانزدهم به وسیله‌ی افراد بسیاری تصحیح و معیوب شده است. این نسخه فاقد برگ آخر است. (Quintus Curtius Rufus 1971, vol. I: X-XII)

۳-۲. چاپ‌های اولیه

از چاپ‌های اولیه‌ی این کتاب، می‌توان به چاپ فرانسیسکوس مودیوس^۱ در سال ۱۵۷۹ و ۱۵۹۱ م. در شهر کلن (در باختر آلمان). چاپ ج. فراینشم^۲ در سال ۱۶۴۸ و ۱۶۷۰ م. در استراسبورگ و چاپ اسناکنبرگ^۳ در ۱۷۲۴ در دلفت^۴ و لایدن هلند نام برد. (Ibid, I: IX, XIII-XIV)

۳-۶. اپیتومه‌ی یوستینوس

مارکوس یوستینوس (به فرانسه: ژوستن)، مورخ سده‌ی دوم یا سوم (و یا چهارم) میلادی بود (Justin (Marcus Iunian(i)us Iustinus), 2000) وی کتاب تروگ پمپه^۵، را خلاصه کرده است. (جعفری دهقی، ۱۳۹۱، ۱۰۷-۱۰۸)

یوستینوس که احتمالاً در عصر آنتونی مقدس^۶، می‌زیست^۱ و در طی زندگی علمی خود، به گردآوری مجموعه‌ای از آثار مورخان پیش از خود، از جمله تروگ پومپه، مورخ تاریخ کامل جهان،

1. Franciscus Modius
2. J. Freinshem
3. Snakenburg
4. Delft
5. Trogus Pompeius

۶. Anthony the Great. سن آنتونی بزرگ یا سن آنتونی مصری، که آنتونی و یا آنتونیوس نیز نامیده می‌شود. (متولد ۲۵۱ م. در کوما؛ در نزدیکی المینای مصر و درگذشته به سال ۳۵۶ م. در صومعه‌ی «دیر ماری آنتونیوس»، در نزدیکی دریای سرخ). زاهد مذهبی و یکی از اولین راهبان، که به‌عنوان بنیان‌گذار و پدر رهبانیت سازمان‌یافته‌ی مسیحی شناخته می‌شود. (Anthony of Egypt, Saint 2014)

همت گماشت. (جعفری دهقی ۱۳۹۱: ۱۰۷-۱۰۸) یوستینوس مورخ مستقلی نیست؛ (بیات ۱۳۹۱: ۳۶) بلکه یک خلاصه‌نویس است که کار تروگ پومپه را خلاصه کرده است. تروگ پومپه دارای تألیف مهمی در تاریخ عمومی جهان، از جمله خاورمیانه و خاور نزدیک بوده و پس‌از آن نیز تاریخ مقدونیان و فرمانروایی پارتیان را تا ۲۰ پ. م. ذکر کرده است. اصل این کتاب از بین رفته، اما یوستینوس در سده‌ی سوم میلادی خلاصه‌ای از آن را به زبان لاتین فراهم کرده است. (جعفری دهقی ۱۳۹۱، ص ۱۸۷) گفته شده یوستینوس نخستین تاریخ‌نگاری است که به گردآوری آثار مورخان گذشته همت گماشته است. (وثوقی ۱۳۸۷: ۴۸)

تمام آنچه راجع به سابقه‌ی شخصی تروگ پومپه به یقین می‌دانیم، آن است که او متولد رم بود؛ نیاکان او اهل واکونتی^۱، از مردم ایتالیا بودند و پدر بزرگ او، در جریان جنگ با سرتوریوس^۲، توسط پومپه^۳ حق شهروندی روم را دریافت کرد؛ عموی او یک افسر سواره‌نظام تحت امر پومپه در جنگ با مهرداد بود؛ و اینکه پدرش در ارتش تحت امر یولیوس سزار خدمت کرده و پس‌از آن منشی او بوده است. بنابراین خود تروگ باید در دوران آگوستوس رشد کرده باشد. او یک تاریخ در چهار و چهار کتاب، که او تحت عنوان تواریخ فیلیپیک^۴ نوشت؛ زیرا می‌خواست او آن بود که منشأ، پیشرفت، زوال و انقراض سلطنت مقدونی، و به‌خصوص دستاوردهای فیلیپ و پسرش را به هم مربوط کند. تصور می‌شود، اثر یوستینوس علت از بین رفتن نسخه‌ی اصلی کار تروگ بوده است. (Marcus Junianus Justinus 1853: 5-7) نویسندگان قرون بعد درباره‌ی خلاصه‌کنندگان نظر مثبتی وجود نداشته است؛ زیرا عقیده داشتند آنان پس از خلاصه کردن کتاب‌ها، آن‌ها را معدوم می‌کرده‌اند. (وثوقی ۱۳۸۷: ۴۸)

-
۱. جعفری دهقی، وثوقی و بیات، تاریخ «زندگی» یوستینوس ۱۳۸ تا ۱۶۱ م. ذکر کرده‌اند؛ که به نظر می‌رسد اشتباه باشد؛ زیرا چنین زمانی برای «طول زندگی» یوستینوس درست به نظر نمی‌رسد و علاوه بر این، نه سال ۱۳۸ و نه ۱۶۱ میلادی، هیچ‌یک هم‌زمان با دوره‌ی زندگی آنتونی مقدس نیست.
  ۲. Vocontii. یک قبیله‌ی سلتی از ولایتی گالیک در ناربونسس. اعضای این قبیله احتمالاً در دامنه‌های غربی کوه‌های آلپ زندگی می‌کردند، که در سال ۱۲۴-۱۲۵ پ. م تحت تسلط رومیان درآمد. (Vocontii 2013)
  ۳. Sertorius. (Quintus Sertorius). کوینتوس سرتوریوس (متولد ۱۲۳ پ. م، در نرسیای ایتالیا و درگذشته‌ی ۷۲ پ. م در سابینی ایتالیا)، دولتمرد و فرمانده نظامی رومی بود که از اطاعت مجلس سنای روم سرپیچید و به مدت هشت سال، حاکم مستقل بیشتر قسمت‌های اسپانیا بود. (Sertorius, Quintus 2013)
  ۴. Pompey. (Gnaeus Pompeius Magnus). نیوس پمپیوس مگنوس (متولد ۱۰۶ پ. م در رم و درگذشته‌ی ۴۸ پ. م در پلوزیوم (تل الفرما) در مصر)، یکی از دولتمردان بزرگ و ژنرال‌های اواخر جمهوری روم (۶۱-۴۵ پ. م) بود. (Pompey the Great 2013)

5. Philippic History

اینکه یوستینوس چه کس و یا چه چیز بوده است، نمی‌دانیم. حتی نمی‌دانیم که نام کامل او چه بوده است. هرچند یک نسخه خطی او را *یوستینوس فراتینوس*^۱، و یکی دیگر او را *جونیانوس یوستینوس*^۲ می‌نامد. نسخه‌های دیگر تنها یک نام او را ذکر کرده‌اند. به دلیل عبارت *امپراتور آنتونین*^۳ - که در مقدمه‌ی نسخه‌های آلدس^۴ و دیگران آمده است - اغلب گفته شده است که یوستینوس در زمان سلطنت آن امپراتور زندگی می‌کرده است؛ اما در حال حاضر عموماً تصور می‌شود که این واژه از سوی برخی، که مانند ایزیدور^۵ و ژورناندس^۶، او را با *یوستینوس شهید*^۷ خلط کرده‌اند، تحریف شده است. از عبارتی در کتاب هشتم، که در آن جمله‌ای در باب یونان گفته می‌شود^۸ یونان حدس زده‌اند که او در زمان امپراتوران شرقی^۹ زندگی کرده است. اما چنین حدسی درباره‌ی عبارتی که صرفاً به دوره‌ی نگارش متن اشاره می‌کند، بی‌اساس است و ممکن است این جمله، در واقع نه از یوستینوس، که از تروگ باشد. با این حال، کلمات به‌کاررفته در متن و سبک نگارش او و استفاده از عبارات سطح پایین از نظر دستور زبان لاتین، نشان می‌دهد که او باید زمان قابل‌توجهی پس از زمان آگوستوس^{۱۰} زندگی کرده باشد. اما نه دیرتر از آغاز قرن پنجم میلادی؛ چراکه سن جروم از وی نام برده است. همچنین از جهل او نسبت به کتاب مقدس یهودیان برمی‌آید که وی مسیحی نبوده است. (Marcus Junianus Justinus 1853: 7-8)

تاریخ عمومی یوستینوس در *چهل و چهار کتاب تنظیم شده* است. گزارش‌های یوستینوس به نقل از پومپه روی هم‌رفته حاوی ارزش‌های قابل‌توجه است، هرچند روشن نیست که خود او نیز مطلبی بر این گزارش‌ها افزوده باشد یا همه آن‌ها را از تروگ پومپه اقتباس کرده باشد. (جعفری دهقی ۱۳۹۱: ۱۰۸)

1. Justinus Frontinus
2. Junianus Justinus
3. Imperator Antonine
4. Aldus
5. Isidore
6. Jornandes

۷. Justin Martyr. یوستن شهید (متولد ۱۰۰ م. در فلاویا ناپولیس، نابلس فلسطین و درگذشته به سال ۱۶۵ م. در رم ایتالیا). یکی از مهم‌ترین فیلسوفان و متکلمان یونانی در کلیسای اولیه‌ی مسیحی بود. نوشته‌های او نشان‌دهنده‌ی اولین برخورد مثبت وحی مسیحی با فلسفه‌ی یونانی است. (Justin Martyr, Saint 2013)

8. etiam nunc et viribus et dignitate orbis terrarum princeps
9. Eastern emperors

۱۰. Augustus. آگوستوس، که آگوستوس سزار و یا (تا ۲۷ پیش از میلاد) اکتاوین نیز نامیده می‌شود، با نام اصلی گایوس اکتاوئوس، امپراتور روم بود که در سال ۶۳ پ. م تولد یافت و ۱۴ م، در نولا، در نزدیکی ناپل در ایتالیا درگذشت. (Augustus 2013)

در آثار یوستینوس و آنچه وی از مورخین دوره‌های گذشته گردآوری نموده، تناقضاتی مشاهده شده که مورد بحث و نقد مورخین معاصر قرار گرفته است. نوشته‌های یوستینوس نیز مانند بسیاری از مورخین کلاسیک با افسانه و اساطیر دوران باستان آمیخته است. یکی دیگر از اشکالات کتاب‌های یوستینوس، بی‌توجهی وی به برخی وقایع مهم تاریخی و اشتباهات مربوط به سال‌شمار برخی حوادث تاریخی است. وی پاره‌ای از مسائل پیش‌پافتاده را با شرح و بسط بسیار توضیح داده درحالی‌که برخی وقایع پراهمیت را مسکوت باقی گذاشته و آن‌ها را نادیده گرفته است. با این‌همه، از محاسن شیوه‌های این مورخ یکی آن است که وی سعی در رعایت امانت نموده است. آثار این مورخ بزرگ حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره‌ی تاریخ دوران باستان است که طبیعتاً می‌توان اطلاعات سودمندی نیز درباره تاریخ ایران باستان از آن استخراج نمود. (همان: ۱۰۷-۱۰۸) اما باید توجه داشت که در کتاب یوستینوس، قسمت‌های نادرستی هست که در برابر سنجش سخت‌گیرانه، دوام نمی‌آورد؛ از این رو ما نمی‌توانیم بر اظهارات یوستینوس تکیه کنیم، مگر زمانی که گواهی دیگر نویسندگان کهن، آن را تأیید کند. (Marcus Junianus Justinus 1853: 8)

۳-۶-۱. نسخه‌های خطی

از کتاب یوستینوس، نسخه‌ای خطی در **صومعه‌ی هیو^۱** در فلوری فرانسه وجود دارد. این نسخه از قرن نهم، موسوم به دوره‌ی رنسانس کارولنژی است؛ دوره‌ای بسیار مهم در تاریخ فرهنگی اروپا که آثار ادبیات باستانی لاتین یا کپی شده و یا برای همیشه ناپدید می‌شد. (Ansari, 2013, 41) منشأ دو نسخه‌ی دیگر، یعنی نسخه‌ی لایدن ((*IX¹¹*) (Leiden, Voss. Lat. Q. 32) و نسخه‌ی پاریس ((*IX²⁴* or *IX med*) (Paris n. a. lat. 1601) هم، نسخه‌ی فلوری است. (Reynolds, 1983, 198)

۳-۶-۲. چاپ‌های اولیه

بهترین چاپ‌های کتاب یوستینوس عبارت‌اند از چاپ بونگاریوس^۲ در سال ۱۵۸۱ م. در پاریس؛ چاپ گره ویوس^۳، در سال ۱۶۸۳ م. در لایدن^۴، که چندین بار تجدید چاپ شد. چاپ هیرنه^۵،

---

۱. Hugh of Fleury. راهب فرقه‌ی بندیکتی و نویسنده‌ی وابسته به کلیسا، که تنها به‌واسطه‌ی نوشته‌هایش شناخته می‌شود. مرگ او در سال ۱۱۱۸ م. و یا بعد از آن اتفاق افتاده است. (Catholic Encyclopedia, 1913, vol. VII:519)

2. Bongarsius
3. Graevius
4. Lugd. Ba = Lugduni Bataurum.
5. Hearne

در سال ۱۷۰۳ م. در آکسون^۱؛ چاپ گرونوویوس^۲، در سال ۱۷۱۹ و ۱۷۶ م. در لایدن؛ چاپ فیشر^۳ در سال ۱۷۵۷ م. در لایپزیگ؛ و چاپ وتزل^۴، در سال ۱۸۰۶ م. در لایپزیگ، که در سال ۱۸۲۳ م. در کتابخانه کلاسیک لومر^۵ تجدید چاپ شد. (Marcus Junianus Justinus 1853, 8)

۴. بررسی و نتیجه

آنچه گذشت، مرحله‌ای از نقد بیرونی تعدادی از آثار کلاسیک و ارائه‌ی آن به خواننده بود. مشخص شد که نسخه‌ی اصل هیچ‌یک از آثار کلاسیک بررسی‌شده، موجود نیست و کهن‌ترین نسخه‌های این آثار مربوط به قرون وسطی است. چاپ‌های اولیه‌ی این کتب نیز طبعاً بعد از اختراع دستگاه چاپ انجام شده است. از میان آن‌ها، چاپ اولیه‌ی کتاب پلینی (۱۴۶۹ م.) قدیم‌تر از دیگران است. بعد از آن، کتاب پولیبیوس (۱۴۷۳ م.) قرار دارد.

خلاصه‌ی اطلاعات درباره‌ی کهن‌ترین نسخه‌های خطی این آثار، به شرح زیر است:

۱. *آنا باسیس و ایندیکای آریان*: این کتاب‌ها از طریق یک تک نسخه باقی‌مانده که همانا نسخه‌ی وین مربوط به حدود سال ۱۲۰۰ م. است.

۲. *سرگذشت‌های پلوتارک*: قدیم‌ترین نسخه‌ی کتاب پلوتارک، متعلق به قرن دهم میلادی است که تنها ۱۵ سرگذشت را دربر دارد و سرگذشت اسکندر در بین آن‌ها نیست. نسخه‌ای که تمام سرگذشت‌ها را دارد، سه نسخه‌ی خطی چرم نوشته در کتابخانه‌ی ملی پاریس است که از قرن ۱۳ م. باقی‌مانده است.

۳. *تاریخ طبیعی پلینی*: قدیم‌ترین نسخه مربوط به قرن پنجم میلادی است. نسخه‌های خطی قبل از قرون وسطی، تنها شامل بخش‌هایی از دفترهای ۸، ۹، ۱۱ تا ۱۵، ۱۸، ۲۳، ۲۵، ۳۳، ۳۴ است و کتاب‌های دیگر فاقد نسخه‌ی باستانی هستند. اشارات مربوط به آسیای مرکزی در دفتر ششم کتاب پلینی قرار گرفته و این دفتر فاقد نسخه‌ی کهن است.

۴. *تواریخ پولیبیوس*: قدیم‌ترین نسخه از کتاب پولیبیوس - که تنها چکیده‌ی از دفترهای اول تا پنجم را دارد - از قرن دهم میلادی هستند. قدیم‌ترین نسخه‌ی حاوی متن کامل کتاب نیز از قرن دهم (احتمالاً سال ۹۴۷ م.) است.

۵. *تاریخ اسکندر کورتیوس روفوس*: قدیم‌ترین نسخه‌ی کتاب کورتیوس روفوس، مربوط به قرن نهم میلادی است.

-
1. Oxon
  2. Gronovius
  3. Fischer
  4. Wetzel
  5. lemaire's bibliothèque classique

۶. *اپیتومه‌ی یوستینوس*: نسخه‌ای خطی در صومعه‌ی هیو در فلوری فرانسه که از قرن نهم میلادی است.

آنچه به‌طور واضح می‌بینیم، فاصله‌ی زمانی بسیار زیاد نسخه‌ها با زمان ادعایی زندگی مؤلفان و از همه مهم‌تر، زمان رویدادهای موجود در کتب است. کهن‌ترین آن‌ها - کتاب پلینی - از قرن هشتم میلادی است. دیگران نیز بیشتر از قرن نهم و دهم میلادی. دوره‌ی مذکور، موسوم به دوره‌ی رنسانس کارولنژی است. دوره‌ای در تاریخ فرهنگی اروپا که آثار ادبیات باستانی لاتین، یا کپی شده و یا برای همیشه ناپدید می‌شد. (Ansari 2013: 41)

اطلاعات موجود درباره‌ی نویسندگان تعدادی از این کتاب‌ها، تنها از اطلاعات موجود در کتب خود آنان است:

۱. *آریان*: تمام آنچه ما راجع به آریان می‌دانیم، از اشارات فهرست کتب فوتیوس است - که در قرن نهم، اسقف قسطنطنیه بود. نیز از اشارات جزئی کمی در نوشته‌های خود آریان. ما از طریق سویداس می‌دانیم که دیون کاسیوس زندگینامه آریان را نوشت؛ اما این اثر موجود نیست. زمان زندگی آریان را بین سال‌های ۱۷۵ تا ۱۹۵ میلادی دانسته‌اند.

۲. *یوستینوس*: یوستینوس فردی ناشناخته است و حتی نمی‌دانیم که نام کامل او چه بوده است. نسخه‌های خطی حتی در ضبط نام او باهم اختلاف دارند. وی در قرن دوم یا سوم (و یا چهارم) میلادی زدگی می‌کرد.

۳. *کورتیوس روفوس*: زمان زندگانی کورتیوس روفوس به‌درستی معلوم نیست، ولی ظن قوی این است که در قرن اول میلادی می‌زیسته و کتاب‌های خود را در زمان «کلاودیوس» امپراتور روم (۵۴-۴۱ م.) تألیف کرده است. با توجه به دو روایت در کتاب تاریخ وی، می‌توان به دوره‌ی حیات وی پی برد که در دوره‌ی سپتیموس سِوروس یا کلاودیوس (۵۴-۴۱ پ. م.) می‌زیسته است. جالب‌توجه است که اثر کورتیوس روفوس تا قرن ۹ م. توسط نویسندگان دیگر مورد اشاره قرار نگرفته است. از زندگی کورتیوس روفوس چیزی شناخته‌شده نیست و حتی دانش ما در مورد تاریخ زندگی او تنها نتیجه‌ی حدس است. نه هیچ‌یک از نویسندگان دوران باستان اشاره‌ای به مورخی با این نام کرده‌اند و نه شواهد خاصی از آشنایی با تاریخ اسکندر او در هیچ نوشته‌ی قبل از قرن نهم می‌توان یافت.

در این میان، به استدلال‌ات جالبی برای تعیین زمان زندگی این افراد برمی‌خوریم. مانند اینکه به‌صرف توجه به دو روایت در کتاب تاریخ کورتیوس روفوس، دوره‌ی حیات وی را مصادف با حکومت سپتیموس سِوروس یا کلاودیوس (۵۴-۴۱ پ. م.) دانسته‌اند! (وثوقی ۱۳۸۷: ۴۰) اما برای کسی مهم نیست که تا قبل از قرن نهم، کسی کورتیوس روفوس را نمی‌شناسد!

عالمان مسیحی اهمیاتی خاص به جمع‌آوری این آثار داشته‌اند. تعدادی از این نسخه‌ها در صوامع و امکنه‌ی مسیحی به‌دست‌آمده و در برخی نسخه‌ها، دست‌کاری‌هایی نیز صورت گرفته است. در مجموع، بررسی تاریخ نگارش نسخه‌ها و دیگر مشخصات آن‌ها، نتایج چندان جالبی در باب وثوق این آثار نشان نمی‌دهد. مسلم است که به هر میزان که نسخه‌ی کتابی از زمان زندگی مؤلف به دور افتد، قابلیت اعتماد آن نیز کاهش می‌یابد. علی‌الخصوص که مؤلف، خود نیز با وقایع موجود در کتابش فاصله‌ی زمانی داشته باشد. در مورد آثار کلاسیک، این مطلب به طرز آشکاری جلب نظر می‌کند. فی‌المثل شخصیتی که از اسکندر می‌شناسیم، عمدتاً برگرفته از همین آثار است. به‌راستی اسکندر حقیقی تا چه حد با اسکندر مؤلفان کلاسیک شباهت داشته است؟ مؤلفان، جزئیات زندگی اسکندر را قرن‌ها بعد از او، از چه طریق به دست آورده‌اند و نساخان بعدی -از آنکه نسخه‌ای کهن‌تر برای مقایسه در دست نیست- چه قدر به متون اصلی وفادار بوده‌اند؟ آیا محقق نیازمند آن نیست که پیش از استفاده از این آثار، این سؤالات لجوج را پاسخ دهد؟ این سؤالات به‌ویژه درباره‌ی کورتیوس روفوس و تاریخ / اسکندر او خودنمایی می‌کند. چگونه ممکن است چنین کسی تاریخی درباره‌ی اسکندر نوشته باشد و تا قرن‌ها بعد کسی او را نشناسد؟!

به نظر می‌رسد آثار کلاسیک موردبررسی، لاقلاً در مرحله‌ی نقد بیرونی، نمره‌ی بالایی کسب نمی‌کنند. همین مطلب باعث می‌شود که محقق با احتیاط بیشتری با آن‌ها برخورد کند و مطالبشان را به تیغ نقد سخت‌گیرانه بسپارد. یکی از نقدهای کارساز، امکان‌سنجی وقایع گزارش‌شده در این کتب است که به‌ویژه اهمیت باستان‌شناسی را برجسته می‌کند. نقد درونی این آثار، مجال دیگری می‌طلبد.

ظاهراً یک دلیل وجود تفاسیر نادرست درباره‌ی تاریخ ایران در آثار باستان‌شناسان و تاریخ‌نویسان معاصر، تأثر بیش‌ازحد تفکر آنان از این تواریخ است. آنان به‌جای بررسی صحت و سقم تواریخ بر اساس عینیات، تواریخ را بر آن تحمیل کرده‌اند و آشوب کنونی را به وجود آورده‌اند. بدون در نظر گرفتن این ایرادات و بازگرداندن این منابع به جایی که شایسته‌ی آن‌هاست، تاریخ منطقه، جز افسانه‌های بی‌سند ساخته‌ی مورخان اصطلاحاً یونانی و رومی نیست. افسانه‌هایی که به‌احتمال بسیار، حاصل تحولات فرهنگی قرن‌های بعد و ذهنیت انسان‌هایی است که مدت‌های مدید بعد از حوادث رخ داده می‌زیسته‌اند. می‌توان گفت که دوره‌ی کارولنژی نه‌فقط دوره‌ی رونویسی آثار کلاسیک، که دوره‌ی بازسازی آن‌ها نیز بوده است و آثار موجود در واقع بیانگر دیدگاهی مسیحی و قرون‌وسطایی از دوره‌ی باستان است و نه‌تنها بازتابنده‌ی مستقیم وقایع آن. تلاش برای یافتن صحت و سقم این مطلب، می‌تواند عرصه‌ی دیگری برای پژوهش باشد.

اکنون که به یمن تحقیقات دوران ساز استاد ناصر پورپیرار، نادرست بودن بسیاری از گزارش‌های این مورخان اصطلاحاً یونانی و رومی را می‌دانیم، با عنایت به فاصله‌ی بسیار زیاد نسخه‌های خطی این منابع با رویدادهای تاریخی مورد ادعایشان، می‌توان به راحتی چنین نتیجه گرفت

که نادرستی در تاریخ، تنها منحصر به ایران نیست؛ زیرا این تواریخ، پیش از آن که مربوط به ایران باشند، در باب تاریخ اروپا هستند. با زیر سؤال رفتن اعتبار آن‌ها، تاریخ اروپا نیز نیازمند بازخوانی و بررسی دوباره خواهد بود. امید است که این بررسی، با کارهای کامل‌تر ادامه یابد و عرصه‌ی تاریخ از گفتارهای ناصواب پاک شود. چه‌بسا گزارشی نادرست از این آثار و اعتماد به آن، باعث بسته شدن دریچه‌ای از دانایی و تعطیل حوزه‌ای از تحقیق گردد.

۵. کتاب نگاری

۱. بیات، عزیزاله. ۱۳۹۱. *شناسایی منابع و مآخذ تاریخ ایران از آغاز تا سلسله‌ی صفویه*. تهران: امیرکبیر. چ ۶.
۲. جعفری دهقی، محمود. ۱۳۹۱. *بازشناسی منابع و مآخذ تاریخ ایران باستان (از ورود آریایی‌ها تا سقوط امپراتوری ساسانی)*. تهران: سمت. چ ۳.
۳. رضازاده شفق، صادق. ۱۳۱۲. «پلوتارک و کتاب تراجم احوال». *هنر و معماری*. شماره‌ی ۴.
۴. سلیمانی اردستانی، عبدالرحیم. ۱۳۸۴. *مجموعه‌ی آشنایی با ادیان (کتاب مقدس)*. قم: انجمن معارف اسلامی ایران. چاپ سوم.
۵. علی محمدی، نعمت اله. ۱۳۸۹. «قرائتی رومی از اسکندر مقدونی». *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*. شماره‌ی ۱۵۲.
۶. وثوقی، محمدباقر. ۱۳۸۷. *بررسی منابع و مآخذ تاریخ ایران پیش از اسلام*. تهران: دانشگاه پیام نور. چ ۴.
۷. هاکس، جیمز. ۱۳۸۲. *قاموس کتاب مقدس*. تهران: اساطیر. چاپ سوم.
8. Achaeen League. 2013. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
9. Ansari, Ali M, ed. 2013. *Perceptions of Iran: History, Myths and Nationalism from Medieval Persia to the Islamic Republic*. London. I. B. Tauris.
10. Anthony of Egypt, Saint. 2014. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
11. Antoninus Pius. 2013. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
12. Arrian. 1884. *The Anabasis of Alexander; or, the History of the wars and conquests of Alexander the great*. Translated by E. J. Chinnock. London: Hodder and Stoughton.
13. _____. 1967. *Arrian with an English translation*. Translated by E. Iliff Robson. Harvard University Press.
14. _____. 1976. *Arrian: History of Alexander and Indica*. Edited by Peter A. Brunt. Loeb Classical Library.

15. Augustus. 2013. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica
16. Carolingian minuscule. 2014. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
17. Cassian, Saint John. 2014. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
18. *Catholic Encyclopedia*. 1913. New York: Robert Appleton Company.
19. Dempsie, William Alan Robert. 1992. *A commentary on Q. Curtius Rufus 'Historiae Alexandri' Book X*. George. P. A. Ph.D., University of St. Andrews.
20. Diodorus Siculus. 2013. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica
21. Dossou, Simon Noël. 1887. *Étude sur Quinte Curce*. Paris.
22. Easterling, P. E., and B. M. W. Knox, eds. 2003. *THE CAMBRIDGE HISTORY OF CLASSICAL LITERATURE*. Cambridge University Press.
23. El Escorial. 2014. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
24. Hadrian. 2013. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
25. Humphrey, Willard. 1896. *Selections from the History of Alexander the Great*, Boston, London: Ginn & co.
26. Jerome, Saint. 2014. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
27. Justin (Marcus Iunian(i)us Iustinus). 2000. *Oxford Classical Dictionary*. Oxford University Press. Versaware Inc. Version 3.13 (Build 3).
28. Justin Martyr, Saint. 2013. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
29. Kenney, E. J., and W. V. Clausen. 1982. *THE CAMBRIDGE HISTORY OF CLASSICAL LITERATURE*. Cambridge University Press.
30. Le Mans. 2014. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
31. Liddell, Henry George. A. Robert Scott. 1883. *Greek-English lexicon*. Harper & brothers.
32. Lorsch. 2014. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
33. Louis I. 2014. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
34. Marcus Aurelius. 2013. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
35. Marcus Junianus Justinus. 1853. *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*. Translated by John Selby Watson. London: Henry G. Bohn. York Street. Convent Garden.
36. Mayhoff, K. 1933. *Naturalis Historia von Pliny*. Books I-VI. Munich. Teubner.
37. Moore, J. M. 1965. *The manuscript tradition of Polybius*. Cambridge University Press.
38. Paris. 2014. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.

39. Pliny. 1967. *Natural history, with an English translation in ten volumes*. Edited by H. Rackham. Harvard University press.
40. _____. 1857. *The Natural History of Pliny*. Translated with copious notes and illustrations. Translated by John Bostock, and H. T. Riley London: Henry G. Bohn.
41. Plutarch. 1967. *Plutarch's Lives, with an English translation*. Translated by Bernadotte Perrin. Harvard University Press.
42. Polybius. 1889. *The Histories of Polybius*. Translated by Evelyn S. Shuckburgh. London: Macmillan and Co.
43. Polybius. 2013. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
44. Pompey the Great. 2013. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
45. Quintus Curtius Rufus. 1971. *Quintus Curtius with an English translation*. Translated by John C. Rolfe. Harvard University Press.
46. Reichenau. 2014. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
47. Reynolds, L. D, ed. 1983. *Texts and Transmission: A Survey of the Latin Classics*. Oxford. Clarendon Press.
48. Sertorius, Quintus. 2013. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
49. Uncial. 2014. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
50. Vespasian. 2013. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
51. Vesuvius. 2013. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
52. Vocontii. 2013. Encyclopædia Britannica. *Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
53. Von Albrecht, Michael. 1997. *A History of Roman Literature: From Livius Andronicus to Boethius: with Special Regard to Its Influence on World Literature*. BRILL.

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**